

ԷՐԵՐՈՒՆԻ — ԵՐԵՎԱՆ

Բազմադարյան և եկեղեցեցող հարուստ պատմություն ունի Երևանը: Հնագույն ժամանակներից ի վեր, Երևանի տեղը բնակեցված է եղել: Այստեղ, տակավին մեզանից 6000 տարի առաջ, այժմյան քաղաքի Ծեմ-գամիթ թաղամասի տեղում գտնվում էր պղնձի-քարեդարյան (Ենեոլիթի) բնակավայր-ամրոցը, որի հետքերը՝ հնագույն բնակելի տների, գերեզմանոցի, դեպի Հրազդան գետը տանող ջրի ճանապարհի մնացորդները, նշմարվում են և այսօր:

Սակայն Երևանի պատմությունը, որպես քաղաք, սկսվում է 8-րդ դարից (մ. թ. ա.), երբ ուրարտական Արգիշտի 1-ին թագավորը 782 թ. (մ. թ. ա.) առժամանակ Երևանի հյուսիս-արևելյան կողմում, Արիկ-բերդ քաղաքի վրա և նրա շրջակայքում հիմնադրում է Էրեբունի կամ Երեբունի քաղաքը, որը հետագայում, հավանաբար 6-րդ դարում (մ. թ. ա.), հայերեն տառադարձությամբ կոչվել է Երևան:

ԷՐԵՐՈՒՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փորագրված բնագիրը քաղկասած է 13 տողից: Պահպանված է հիանալի: Բնագիրը սկսվում է ուրարտական արձանագրություններից հատուկ նախաբանով.

Խալդյան մեծությամբ,
Արգիշտի 1-ին թագավորի
Այս բերդը հուսանալ կառուցեց,
Կոչեցի քառաք Էրեբունի անվամբ՝
(Որպես) հիանալ երկրների փառք,
Թշնամու երկրներին ի սարսափ:

Մոտ 100 տարի դրանից անց, առժամանակ քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմում՝ Կարմիր-քլուրի վրա կառուցվում է մի այլ բերդաքաղաք՝ Թեյշեբաիկին, որը սակայն կարճատև: Երևանը է ունենում 6-րդ դարի սկզբներից (մ. թ. ա.) այն կործանվում է սևույթների կողմից: Միևնույն Էրեբունի-Երևանը ընդամիշտ շարունակում է իր գոյությունը, 4-3-րդ դդ. (մ. թ. ա.) նախկին տեղի «գաղթելով» մի փոքր դեպի հարավ-արևմուտք, դեպի այժմյան քաղաքի կենտրոնական մասերը:

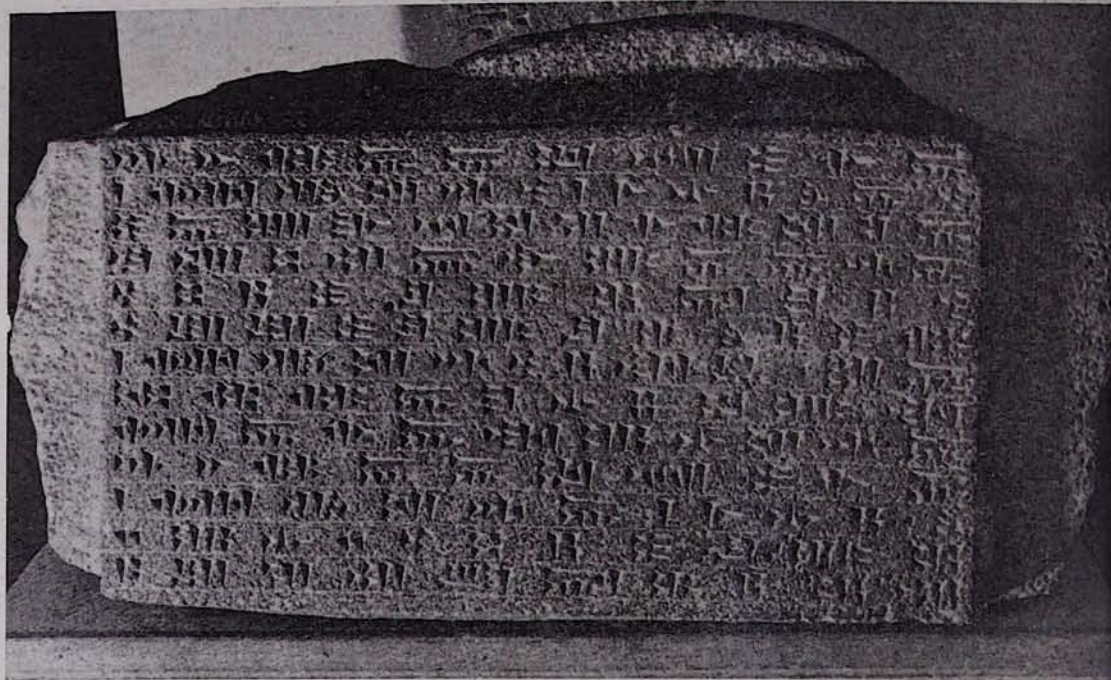
Էրեբունի-Երևանը ուրարտական ժամանակաշրջանում նշանավոր բերդ էր, անտույն հյուսիսային երկրների գլխավոր կենտրոնը և երկրի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Նրա բերդը, իշխանական պալատը, տաճարները, միջնաբերդի պարիսպը, աքեմենյանների շրջանի պոնապարդ համդիսա-սրահը, զանազան կառույցների վրա արված որմնանկարները, ուրարտական թափափորների մակագրությամբ՝ սաղավարտներով ու վահաններով, արդուգարդի առարկաներով ցույց են տալիս, որ Երևանը հնագույն շրջանի հայտնի քաղաքներից էր ընդհանրապես: Նրա այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը վերականգնվում է գրեթե բաժանապատկա հնագիտական նյութերի հիման վրա:

*
* *

Մեր մարաքաղաքի պատմության մի խոշոր ժամանակահատվածը, մ. թ. ա. 4-րդ դարից մինչև մ. թ. 7-րդ դարի սկիզբը, մեծ մասամբ ծածկված է անհայտության քո-

դով: Ավելի քան հազարամյա այդ ժամանակաշրջանից Երևանի մասին մեզ գրավոր տեղեկություններ չեն հասել: Մինչև այժմ չեն հայտնաբերվել նաև այդ հազարամյակին վերաբերող ճարտարապետական հուշարձաններ, ինչպես և նյութական մշակույթի քիչ թե շատ նշանակալից մնացորդներ: Անկասկած է, որ կործանարար ժամանակը, օտարերկրյա նվաճողները և ահավոր երկրաշարժերը ոչնչացրել են դրանց մեծագույն

յոց կաթողիկոսի, Սմբատ մարզպանի, նշանավոր եպիսկոպոսների ու հոգևորականների հետ միասին մասնակցել է նաև «Դավիթ Երևանայ» Վանաքերեցը: Երկրորդ անգամ Երևանը հիշատակված է Սեբեոսի «Պատմության» մեջ՝ 650 թ. արաբական երկրորդ արշավանքի առնչությամբ: Խոսելով Արարատյան դաշտը ներխուժած արաբների մասին, Սեբեոսը վկայում է. «Եվ եկան հավաքվեցին Երևանում, մարտ տվեցին բերդի դեմ,

Էրեբունիի հիմնադրության ուրարտական սեպագիր արձանագրությունը

մասը: Այնուամենայնիվ, հիշյալ հազարամյակը որոշ հետքեր է թողել Երևանում:

• •

Հնագիտական, հատկապես դրամագիտական նյութերը ոչ միայն ցույց են տալիս, որ Երևանը իբրև բնակավայր անընդմեջ գոյություն է ունեցել նաև ետփայնական շրջանում, այլև հանդիսացել է դրամական տնտեսությանը վաղուց ծանոթ, առևտրի մեջ ընդգրկված Հայաստանի ավաններից մեկը:

Հայկական մատենագրության մեջ Երևանի անունը առաջին անգամ հիշատակված է Աբրահամ Աղբաթաճեցի (607—615) կաթողիկոսի կողմից հրավիրված 607 թ. Դվինի ժողովի կապակցությամբ: Այդ ժողովին հա-

ջայց չկարողացան գրավել: Նույն այս դեպքը Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Սամուել Անեցիս անվանում են «Երևանու կոիվ»: Դվինի ժողովին Երևանի հոգևոր ներկայացուցչի մասնակցությունը, Երևանը ամուր բերդ ունենալու ուշագրավ փաստերն անվիճելիորեն հաստատում են, որ մեր մայրաքաղաքը 7-րդ դարի սկզբում հանդիսացել է Արարատյան դաշտի մեծ և երևելի բնակավայրերից մեկը:

*
* *

10-րդ դարի առաջին կեսի պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898—929) Երևանը անվանում է «քաղաքագյուղ»: 9-րդ դարի վերջին քառորդից սկսած Երևանը հաճախակի հիշատակվում է նաև հայերեն վի-

Արին-բերդը և Էրեբունի փողոցը

մական արձանագրությունների մեջ: Սևանի Առաքելոց եկեղեցին կառուցող Սյունյաց տիկին Մարիամը 874 թ. թողած արձանագրության մեջ եկեղեցուն կատարած իր նվերների թվում հիշում է նաև «այգի ի Գառնի և Երեւան», իսկ Մաքենիս վանքը կառուցող Սյունյաց Սուրբան իշխանը 901 թ. այդ վանքին տալիս է «հինգ այգի յԵրևան»: Հետագու դարերում ևս Երևանից այգիներ են նվիրվել Հատինի, Կեչառիսի, Հաղարծնի, Բագնալի, Գեղարդի վանքերին, Հովհաննավանքին, Անիի և Գրիգոր և Օշականի եկեղեցիներին: Վանքերին կատարված նվերներից երևում է, որ միջնադարում Երևանը հանդիսացել է այգեշատ մի փոքր քաղաք, որի բնակիչները,

բացի արհեստներից ու առևտրից, զբաղվել են նաև այգեգործությամբ ու երկրագործությամբ:

13-րդ դարի պատմիչ Մխիթար Այրեւանցին, որը ծնվել է Երևանում, տեղեկացնում է, որ հայոց մեծ իշխանը, 12000 հեծելազորի տեր Ապիրատը կառուցել է Կեչառիսի վանքը և 1081 թ. հանել Երևանի առուն: Ուսումնասիրողները ճիշտ կերպով նշում են, որ Ապիրատի հանած առուն եղել է հետագայում հայտնի մամուի ջրանցքը: Այս առուն հնում հանդիսացել է Հրազդանի ձախ ափից հանված ջրանցքը, որը գրեթե ծայրեծայր անցել և ոռոգել է միջնադարյան Երևանի հողերը:

*
* *

Իր կյանքի վերջին տարիները Երևանում ապրել և այնտեղ էլ մահացել է հայ նշանավոր գիտնական, տոմարագետ և մատենագիր Հովհաննես Կոզեռն վարդապետը: Նա թաղվել է այժմյան Բարեկամության փողոցի աջ թևի բլրի վրա գտնվող գերեզմանատանը, որը հետագայում նրա անունով կոչվել է «Կոզեռն»:

*
* *

Կեչառիսի վանքի 1204 թ. անթվական երկու արձանագրությունների մեջ իբրև Երևանի տեր հիշատակված է պատրոն կամ պարոն Վարդը, որը Երևանից այգիներ է նվիրել վանքին:

*
* *

13-րդ դարի առաջին կեսում կառուցվում է Երևանի Կաթողիկե եկեղեցին, որը գտնվում է Արուսյան փողոցի վրա, ակադեմիայի շենքի բակում: Դա 13-րդ դարին հատուկ ունով կառուցված, կենտրոնագմբեթ գեղեցիկ եկեղեցի է: Այն եկեղեցին բացառիկ արժեք ունի, որովհետև Երևանում հայկական հին ճարտարապետության կանգուն մնացած միակ կոթողն է, որը դիմացել է ժամանակի բոլոր արհավիրքներին: Մեր մայրաքաղաքի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության տեսակետից արժեքավոր են նաև Կաթողիկեի պատերի վրայի արձանագրությունները: Հավանաբար, 13-րդ դարում են կառուցվել նաև Գեթսեմանի և Անանիայի մատուռները, ինչպես և 1673 թ. երկրաշարժից հիմնահատակ կերպով կործանված Երկու-ելունի, այսինքն՝ երկու բեմ ունեցող եկեղեցին, որը, 1673 թ. Երևան այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Ծարդենի վկայությամբ, գտնվել է քաղաքի շուկայի մոտ: Ժան Ծարդենը Երևանում տեսել և նկարագրել է նաև հին ժամանակներում կառուցված, հայերեն արձանագրություններով աշտարականման մի կոթող, որի շուրջը փոված են եղել մի խոշոր շինության ավերակները: Այս կոթողը, որի տեղը և բնույթը մինչև այժմ անհայտ են մնում, նույնպես հիմնահատակ կործանվել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ:

Նոր եկեղեցիների ու սրբավայրերի կառուցումը, նրանց տեղադրումը ապացուցում են, որ 13-րդ դարի առաջին կեսում ոչ միայն զգալի չափով աճել էր Երևանի բնակչության թիվը, այլև ընդարձակվել, զարգացել և քաղաքագլուխից վերածվել մի փոքր քաղաքի:

18-րդ դարի հեղինակ Վարդանը իր «Աշխարհացոյց»-ի մեջ արդեն Երևանը անվանում է քաղաք: Նա գրում է՝ «Կոտայք Երևան քաղաքն է իր վիճակովն»: Այս վկայությունից հետևում է նաև, որ Երևանը հանդիսացել է Կոտայք գավառի կենտրոնը:

*
* *

Այնուհետև Հայաստանը ընկնում է Մերձավոր Արևելքի մոնղոլական պետության կամ էլիսանության ծանր և անարգ լծի տակ: Մոնղոլները իրենց նվաճած բոլոր երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում, հաստատում են կողոպտուի, սխտեմատիկ սպանությունների և տեղորի ռեժիմ:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանի Երևանի մասին մենք որոշ տեղեկություններ ենք ստանում Կաթողիկե եկեղեցու պատերի վրա գտնվող արձանագրություններից: Թվակիր ամենահին արձանագրության առաջին մասում կարդում ենք. «Ի թուին 2ԺԳ, (718+551=1264 թ.) Աստուծոյ ողորմութեամբն և եղանին ուժովն ես Սահմադինս պարոն Աւետեաց որդիս զԵրեւան գնեցի հողով և քով»:

*
* *

Երևանը 15-րդ դարի 40-ական թվականներից դարձել է նախկին Այրարատյան «աշխարհի» մեծ մասն ընդգրկող մի կուսակալություն՝ Երևանի խանության կենտրոնը: Այդ ժամանակից սկսած Երևանը մեր մատենագիրների երկերում հիշատակվում է որպես «Այրարատյան աշխարհի մայրաքաղաք», թեև Հայաստանը չունեի իր պետականությունը և ենթակա էր օտարների ծանր տիրապետությանը:

*
* *

1441 թվականին, Երևանի Յաղուպ խանի օրով, ա. Էջմիածնում գումարվում է ազգային-եկեղեցական մեծ ժողով, որը որոշում է՝ Հայրապետական Աթոռը Սսից տեղափոխել իր «բնիկ» վայրը՝ ա. Էջմիածին:

Երևան հավաքված 300 պատգամավորները, Յաղուպ խանի հրամանով, «փողով և թմբկով և գոչմամբ քարձրագունիս» գալիս հասնում են Վաղարշապատ (Թովմա Մեծփեցի, «Յիշատակարան», Թիֆլիս, 1892, էջ 88):

*
* *

Բայց թուրքմենական ցեղերի և օսմանյան թուրքերի ու պարսիկների միջև մղվող պա-

Էրեբունի. Սուսի տաճարի մուտքը

տերազմների հետևանքով, 15—18-րդ դարերում Երևանը բազմաթիվ անգամ ենթարկվել է ավերման և ավելի քան 14 անգամ անցել ձեռքից-ձեռք: Ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերը, Երևանը մնում էր որպես հետամընաց գավառական քաղաք:

* *

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ (1826—1828 թթ.) Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը միացվում է Ռուսաստանին: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին ռուսական զորքերը, որոնց օգնում էին բազմաթիվ հայ կամավորներ ու բնակչության զանգվածներ, Երևանը ազատագրում են պարսկական լծից: 1828 թվականին Երևանը դառնում է նախկին Երևանի ու Նախիջևանի խանություններից կազմավորված հայկական մարզ, իսկ 1840 թվականին՝ Երևանի գավառի կենտրոնը: Հետագա տարիներին վարչական նոր փոփոխությունների շնորհիվ կազմակերպվում է Երևանի նահանգը (1850 թ.), որի կենտրոնը դարձյալ Երևանն էր:

* *

Լեռ քարափի վրա՝ ցից գլուխը բարձրացնում, թամաշա լա անում հանդարտ՝ հազար գլխանի դևի պես՝ Երևանու՝ հազար տարե-

կան քալթառ, պառաված, չորս կողմը խանդակով կապած, բրջերով դայիմացրած, սո՛ւր սո՛ւր ատամները գլխին շարած, հինգ գազաչափ հաստ պարսպով երկու տակ բռնած, մեկ ոտը **Կոնդումը**, մեկ ոտը **Դամուրբուլա**՝ դի գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս, մեկը հարավ բաց արած, չորացած գլուխը երկինքը ցցած, լեն փեշերը երկրումը փռած, անամոթ երեսը կոկած, սվաղած, հազար բնով, հազար փանջարա աչքերը դես ու դեն չռած, ջուխտ չանգերով Ջանգլի՝ քարոտ, զարհուրելի, սևադեմ ձորը խտտած, դռին կպցրած, անմազ, անլեզու, մարդակեր **բերդը**, ու դեղնած երեսը հեռու տեղից ծածկում, ազան աչքերը գետնին քցում, որ միամիտ տեսնողին դհա շուտով խաբի, դհա հեշտ իր ծոցը քաշի ու բիրադի, անձեն, անասա կուլ տա, փչացնի:

Պարսիկ նրան շինեց, խորամանկ, խաբեքա, թե Օսմանցի նրա հիմքը դրեց՝ կատաղի, անհաշտ, ո՛չ գիր կա, ո՛չ թարեղ: Նրա պատմությունը խավարի միջումն ա, մարդ ուղիղ չի՛ գիտի, չի՛ լսել:

(Խ. Արույան, Վերջ Հայաստանի, Երևան, 1959 թ., էջ 60)

* *

Երևանու բերդն, Հայաստանու հողն՝ որ հազար տարուց հետ սկսած՝ դառել էր գո-

դի ու ավագանի բնակարան: Է՛ն հողը, Է՛ն հիանալի աշխարհը, ուր տեղ որ դրախտն էր եղեմական, ուր որ Աստված՝ բոլոր աշխարհը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, Հայոց սուրբ Մասա սարը միայն արժան տեսավ, որ Նոյան տապանը նստի ու Հայոց երկրիցը էլ եղ մարդիկ բազմաման ու ուրիշ երկրներ էլ շինություն քցեն: Է՛ն սուրբ հողը, ուր որ անպարտելին Հայկ՝ անաստված Բելա չար մտքին չհավանելով՝ իր ընտանիքը, իր քաջ, պատվական զորքը հավաքեց, եկավ ու Հայաստանի զարմանալի սարերի, սիրուն դաշտերի տեսույն մայիլ մնացած, Զանգվի դրախտանման ձորը, Զանգվի փրփրադեզ, անահ ջուրը, Երասխի մարմանդ ծոցը, Մասա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սևանա ծաղկափթիթ ձորերն ու սարերը տեսնելով, իր մզախը ցցեց ու իր սուրբ անունովը Հայաստան կոչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին մատաղ արեց:

(Խ. Աբովյան, Վերք Հայաստանի, Երևան, 1959 թ., էջ 61)

Երևանո՛ւ բերդն, Երևանո՛ւ բերդն՝ ա՛խ՝ որ առավոտը բացվելիս՝ նրա Էն լաչար գլուխը մարդի աչքով չէ՛ր ընկնում, հենց իմանաս՝ թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դրնտացնում ու իր ապականյալ, թունավոր դառը շունչը չորս կողմը փրփրալով փչում, ցրվում, փռնչացնում, որ կարենա՝ իր հոտած աղկների կերած, լափած արդար ջանը մարսի, էլի չանգերը դուքարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հոգի՝ անծամ կուտա, իր անկուշտ փորին մատաղ անի: Արեգակը մտնելիս հո՛ հենց իմանաս՝ թե Սադալեի որդիքն ու գավակները, նրա զորքն ու զորապետներն ըլին իրենց դիվական խաղը խաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում ու

բոջերի գլխին՝ մեկ կտրած գլուխ էս տեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգլուխ լաշ էնտեղ էին կտոր կտոր անում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հրհրում, քրքում ու թըրով, մզրախով, լա փետով մեկ մեռած մարմին էս կողմն, Էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքև քցում:

*
*
*

Երևանո՛ւ բերդը՝ Երևանո՛ւ բերդը, ա՛խ՝ աչքս դուրս գա, քանի՞ քանի ողորմելի Հայի միս ա կերել, քանի՞ քանի անմեղ հոգի՝ տարիքներով չարչարվելուց, տանջվելուց կենդանի մահատակ ըլելուց, կրակի, բոցի, երկաթե շամփրի, թոխմախի, կրակած քարիջի տանելուց, համբերելուց եղը, կամ թոփի գլուխի հետ ա թռել, հազար կտոր էլել, կամ տարադաշի (կախադանի) վրա լա՛ գոռալով, երկինք, երկիր աղաչելով, իր միսն իր ատամներովը կոծելով, աչքերը դուրս տրաքելով, դովում, դարդաշ, իրավորի, ազգականի, իր որդոց, գավակաց ձենը լսելով, տրորվելով, փոթթվելով, հոգին ավանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս դառն աշխարհիցը, Էն կատաղի գազանների ձեռիցը: Քանի՞ քանի ջահել երիտասարդ՝ մեկ սաղ օջաղի մեն մենակ որդի, մեկ աղքատ, չքավոր տան սին, մխիթարություն, մեկ տասը գլուխ քյուլֆաթի տեր ու ապավեն, իր ծաղկած, դալար հասակին, իր ըմբրի ու արեվի նոր բաց էլած ժամանակին՝ կամ սաղ սաղ քերթվել ա, կամ իր պատվական գլուխը գառան պես թրին դեմ արել, որ երկնքումը իր ջահելության մուրազն առնի, վալելի, չունքի երկիրը նրա անարատ արմին էր ծալավ՝ որ շուտով խմի ու բալքի կշտանա:

(Խ. Աբովյան, Վերք Հայաստանի, Երևան, 1959 թ., էջ 66—68)

